

ство». У статті проаналізовано погляди таких авторів, як Дж. Кін, Дж. Коен, Е. Арато, Е. Внук-Липинський, Дж. Александер, М. Ховард, А. Селігман та О. Скрипнюк. У результаті дослідження запропоновано авторські міркування щодо розуміння категорії «громадянське суспільство».

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, свобода суспільної самоорганізації.

Ishchuk S. Civil society as a political and legal category: modern conceptual approaches

The peculiarity of scientific work is that the author attempts to analyze conceptual approaches and problems that exist in contemporary scientific views on questions of the category's «civil society» content. As a result, author made suggestions to understand the category of «civil society» in the field of law.

First of all, the idea that civil society is a complex system of social relations, aimed at mobilizing and protecting the interests of its private and collective interests in all spheres of public life is the focus of civil society. Also, such an idea needs to be supplemented, as this sphere of public relations also involves equal cooperation between civil society and the state, as a result of which such a society has a constructive effect on the processes of social and state development.

Secondly, based on the experience of Ukraine, we can state that an effective civil society does not always require clear institutionalized forms, since, along with such formal institutions as public associations, other less formalized forms of social organization play an important role in the processes of state-building, voluntary movements, charitable initiatives and other specific public practices. That is why, apart from the formal institutional structure, the category of civil society should include additional forms of social organization aimed at satisfying collective (public) interests.

Thirdly, in order to perceive the term «civil society» as a legal category, it is important to understand that a number of analyzed values of civil society are also its constitutional and legal basis. Among the main ideas is the freedom of self-organization, free communication space, democracy, an effective mechanism for the realization and protection of the rights and interests of the individual.

Key words: civil society, institutes of civil society, freedom of social self-organization.

УДК 340.1

*Сергій Миколайович Капишкін,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ІДЕЯ ПРАВОЗАКОННОСТІ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Зачатки теорії правової держави у вигляді ідей гуманізму, принципів демократизму, встановлення і збереження свободи, панування права і закону простежуються ще в поглядах передових для свого часу людей: мислителів-філософів, істориків, письменників і юристів Стародавньої Греції, Риму, Індії, Китаю та інших країн. У сучасних умовах демократичного суспільства розвиток українського права пов'язаний із запровадженням ідеї верховенства права і захистом прав людини. У зв'язку з цим виникає гостра необхідність у подальшій розробці питань правозаконності, об'єднання для цього зусиль представників як зарубіжної правової науки, так і вітчизняної юриспруденції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Світова наукова думка в галузі держави та права кульмінацію переосмислення уявлень про законність пов'язує із сучасним відродженням ідеї правозаконності (*rule of law*). Однак для сучасної української юриспруденції це явище досить нове і внаслідок цього маловивчене. Особливо актуальними для дослідження правозаконності є праці зарубіжних правознавців ліберального напрямку: А. Дайсі, М. Оукшота, Ф. Хайека, у яких правозаконність (*rule of law*) була концептуально розроблена.

У розвиток цього вчення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зробили свій внесок українські філософи та юристи: М. Драгоманов, М. Палієнко та ін. Серед сучасних українських правознавців проблеми законності в той чи інший спосіб вивчали В. Бабкін, В. Головченко, В. Зенін, М. Козюбра, В. Копейчиков, О. Мироненко, В. Сіренко, В. Цветков, Н. Оніщенко, Ю. Шемшученко тощо.

Мета статті полягає у дослідженні ідеї правової законності (принцип верховенства права) та правової держави у їхньому взаємозв'язку.

Основні результати дослідження. Як відомо, жодну державу не можна уявити без права, тому залежно від ролі права вона або може бути правовою, або не існуватиме взагалі. Однак реально забезпечити здійснення всіма суб'єктами основних прав людини може лише та держава, для якої це є основною функцією, тобто **правова держава** [1, с. 68].

У Юридичній енциклопедії зазначено, поняття «правова держава» виникло в Новий час і застосовується до найбільш розвинених форм держави індустріального суспільства. Саме в останньому досягається панування права, переважно правове регулювання суспільних відносин та загальна правова рівність. Термін «правова держава» (*Rechtsstaat*) був уперше використаний у Німеччині в середині XIX ст. для опису держави, яка з позиції сьогодення називається поліцейською. Але німецьким юристам така держава тоді уявлялася правовою в тому сенсі, що влада була введена в межі законності. Поліцейське свавілля було обмежене законом і бюрократичною процедурою. Однак, як зазначає В. Четвернін, це був такий режим законності, який з погляду сучасного розуміння природних прав людини дозволяв поліцейській владі занадто багато, а підвладним залишав свободи занадто мало. У XX ст. з'явилися поняття «демократична правова держава» і «конституційна правова держава», які означають, що конституція повинна гарантувати не тільки підпорядкування адміністративної влади закону, а й підпорядкування закону природним правам людини, що тільки демократично обраний законодавець має право обмежувати здійснення природних прав і свобод заради інших конституційно значущих цілей (в англійській літературі використовується еквівалентний термін «*Rule of Law*») [2, с. 809].

На думку Т. Радько, правова держава – це форма здійснення народовладдя, політична організація, заснована на верховенстві правового закону; це інструмент захисту і забезпечення прав, свобод та обов'язків кожної особистості [3, с. 44].

Необхідно погодитися з О. Скакун, що верховенство права і правова держава – ціннісні категорії, гуманістичні ідеали розвитку суспільства. Верховенство права зафіксовано у ст. 8 Конституції України як принцип поряд із визначенням вищої юридичної сили норм Конституції України, а правова держава (разом із демократичною та соціальною) як зразок держави, якої має прагнути народ України (ст. 1 Конституції України) [4, с. 10].

Явище, яке в українському правничому середовищі має назву «верховенство права», зумовлено декількома фундаментальними чинниками. Рішення Верховної Ради України від 31 жовтня 1995 р. про приєднання України до Статуту Ради Європи дало нашій державі можливість набути статусу повноправного члена міжнародної організації, умови членства в якій мають характер юридичних обов'язків. Відтоді ці юридичні обов'язки стали неодмінними і для України. Серед них – обов'язок визнати принципи верховенства права та дотримання всіма особами, що перебувають під юрисдикцією України, прав людини і основоположних свобод [5, с. 27–28].

Можна погодитися із А. Письменицьким, що верховенство права – це мегапринцип правозаконності, що включає в себе низку інших юридичних принципів: народовладдя, плюралістичної демократії, поділу влади, законності тощо. **Загальний принцип верховенства права означає таке: якщо закон суперечить праву, він є неправовим, і не повинен діяти.** Якщо якесь конкретне право людини не відображене у конституції країни, воно все одно повинне гарантуватися, навіть якщо це суперечить кодексу законів. Також право визнається вищою цінністю суспільства, яку приймають, підтримують і на яку орієнтуються окремі люди, соціальні групи, їхні організації, включаючи державу [6, с. 18].

Крім того, зазначений принцип означає, що не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. Отже, принцип верховенства права впливає таким чином на запобігання сваволі влади й означає, що закони такої влади мають бути обмежені правом. Тобто «закон не створює право, а лише допомагає реалізувати його» [6, с. 18–19].

Розглядаючи основний принцип правозаконності – верховенство права, важливо підкреслити, що його не слід розуміти як самообмеження держави правом. Така ситуація є неприйнятною, оскільки в цих умовах держава повинна лише дотримуватися правил, які вона сама і створює, а тому загалом може позбутися їх, додержуючись процедури, передбаченої для їх зміни чи скасування [7, с. 40]. Навряд чи це можна вважати реальним, справжнім обмеженням держави правом, яке іманентно притаманне стану верховенства права.

Верховенство права передбачає *рівну гарантованість основоположних прав і свобод людини* як головного суб'єкта громадянського суспільства, збереження особистої автономії кожної людини, узгодженість її прав із правами інших осіб, соціальних груп і суспільства, реалізацію не лише

прав, а й обов'язків, отже, забезпечення функціонування суспільства як громадянського. Без громадянського суспільства не відбудеться правова держава й не здійсниться верховенства права [4, с. 10–11]. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [6, с. 19]. Вважаємо, що в цьому значенні верховенство права є синонімом, або навіть більше – принципом, тобто частиною терміну «правова законність».

Разом із проголошенням принципу верховенства права Основний Закон проголосив Україну правовою державою. Вважаємо, що існує деяка схожість змісту принципу верховенства права і правової держави. Ці категорії поєднує пов'язаність з вимогою конституційного правління та демократичного розвитку. Вважаємо, що принцип верховенства права як явище загальносоціальне за своїм обсягом є більш широким, ніж правова держава, і в цьому випадку означає, що право має панувати в громадянському суспільстві, державі, її правовій системі, тобто охопити всі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну.

Англійська доктрина верховенства права, ставши принципом, увібрала різнобічні вимоги, набувши інтегрального характеру – стала міжнародним принципом, що визнається в Європі й певною мірою загалом у світі. У Загальній декларації прав людини, прийнятій у 1948 р., є безпосереднє посилання на принцип верховенства права. Він міститься у Статуті Ради Європи (1949 р.), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), в установчих та інших договорах Європейського Союзу, Хартії основоположних прав Європейського Союзу (2000 р.) [4, с. 10]. Цей принцип застосовується у практиці Європейського суду з прав людини, який завдяки нормативному тлумаченню його змісту розвинув його основні вимоги відповідно до умов сучасності, наповнив їх новим змістом. Крім Конституції України, принцип верховенства права закріплений у конституціях Алжиру, Канади, Македонії, Філіппін [8, с. 188].

Якщо в понятті «правова держава» закладена якісна характеристика держави, підкреслюється її обмеженість правом, правами людини, то поняття «верховенство права» виділяє першість людини, пріоритет її невідчужуваних невід'ємних природних прав (природне право) і водночас підкреслює збалансованість прав людини, інтересів суспільства, держави, а також узгодженість відносин останньої щодо прав і свобод людини з іншими державами і міжнародними організаціями [4, с. 11].

Верховенство права по суті означає здійснення права за межами держави, у громадянському суспільстві, яке формується як правове суспільство та своїми інститутами обмежує державну владу, не допускає людської сваволі [8, с. 188].

Однак практично принцип верховенства права в країні не може бути реалізований без державних органів, їхніх певних способів організації і діяльності, взаємодії з іншими суб'єктами.

Утвердження принципу верховенства права в Україні, а також функціонування правової держави, на думку О. Скакун, можливе в результаті втілення таких вимог, умов та принципів:

1) наявність громадянського суспільства з високорозвиненою системою взаємодії вільних і рівноправних громадян та їх об'єднань;

2) реалізація принципу народного суверенітету, наявність демократії;

3) реальність принципу основоположних прав і свобод людини, закріплення в конституції каталогу прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів, гарантування їх здійснення у межах загальнодозвільного режиму: «Дозволено все, окрім того, що прямо заборонено законом»;

4) зв'язаність, обмеження державної влади правом. Здійснення державної влади відбувається в межах спеціально-дозвільного режиму: «Дозволено тільки те, що прямо передбачено законом»;

5) відповідальність держави перед особою за всі види її безпеки закріплено в низці відповідних гарантій;

6) втілення принципу конституційності, верховенства конституції. Гарантується пряма дія норм конституції і закріплених у ній невідчужуваних прав людини;

7) відповідність праву прийнятих законів. У разі звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод такі закони не можна вважати правовими, конституційними: вони підлягають розгляду Конституційним Судом для установлення їх відповідності конституції;

8) дотримання принципу юридичної визначеності. З цим принципом тісно пов'язаний принцип правової безпеки і захисту, довіри громадянина до надійності свого правового становища;

9) дієвість принципу поділу державної влади досягається завдяки здійсненню конституційно визначеного розподілу владних повноважень (компетенції) між законодавчими, виконавчими і судовими органами, дієвість механізму «стримувань і противаг»;

10) всебічна реалізація принципу справедливого суду має вирішальне значення щодо забезпечення принципу верховенства права і правової держави; полягає у здійсненні правосуддя як форми захисту права судовою владою, розгляді і вирішенні справ, а також економічних спорів з метою охорони прав та законних інтересів громадян, організацій, суспільства і держави [4, с. 12].

В українському законодавстві закріплення принципу верховенства права ще не завершено. Це означає, що діяльність адміністративних та судових органів не отримала певних правових орієнтирів. З часу здобуття Україною незалежності, а саме впродовж більш ніж двадцяти років, не створено ефективної судової системи для захисту прав та законних інтересів юридичних і фізичних осіб. А побудова правової держави неможлива без повної цілковитої реалізації принципу верховенства права, що означає, що в правовій державі має панувати закон, а не інтереси осіб, у руках яких у певний момент перебуває влада, а в рамках відповідальності незалежно від займаної посади [9, с. 33]. Влада зобов'язана діяти згідно з узаконеними стандартами, із застосуванням законів, що відповідають визначеним процедурам, а спори, що виникають, розглядатимуть у законних інститутах, рішення яких будуть вважатися обов'язковими [10, с. 170].

Взаємозв'язок правової держави та верховенства права особливо прослідковується тоді, коли йдеться про верховенство закону і панування принципу законності у правовій державі, тобто «мають на увазі, звичайно, не будь-який закон і не будь-яку законність, а саме правовий закон і правову законність – з їх протилежністю і протистоянням до антиправового закону та антизаконності» [11, с. 529–530].

Водночас лише закріплення в Конституції України принципу верховенства права не означає його дію на практиці. Суттєва відмінність української моделі держави від моделі саме правової держави зазвичай підкреслюється незалежними спостерігачами. Так, Генеральний консул та директор місії Великої Британії з питань торгівлі та інвестицій у Стамбулі, колишній Посол Великої Британії в Україні (2008–2012 рр.) Лі Тернер в інтерв'ю «Українській правді» зазначає про наявність «**вибіркового правосуддя**» в Україні [12, с. 1], що є антагоністом принципу верховенства права та суперечить суті правової держави в цілому.

Крім того, керівник Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні Ніко Ланге доволі відверто констатує: «Україна – не правова держава, тому що вона не надає правового захисту громадянам. Ніхто не намагається розуміти та застосовувати закони відповідно до наявних норм та цінностей. А про незалежність судів в Україні зараз взагалі не варто згадувати. Список абсурдних та явно куплених судових рішень великий і вже служить матеріалом для цинічних і брудних анекдотів» [13, с. 1].

Висновки. Таким чином, можна висловити припущення, що Україна ще тільки стала на шлях побудови правової держави. На цей час почали створюватися лише передумови для встановлення верховенства права. В Україні, як правовій державі, має панувати закон, а не інтереси осіб, у руках яких у певний момент зосереджена влада, та встановлено межі відповідальності особи незалежно від займаної посади, тобто реалізовано принцип верховенства права.

Використані джерела

1. *Ведерніков Ю. А.* Теорія держави та права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул. – Центр навчальної літератури, 2005. – 223 с.
2. *Четвернин В. А.* Юридическая энциклопедия / В. А. Четвернин ; отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М. : Юристъ, 2001. – 1272 с.
3. *Радько Т. Н.* Теория государства и права в схемах и определениях: учебное пособие / Т. Н. Радько. – М. : Проспект, 2011. – 135 с.
4. *Скакун О. Ф.* Верховенство права і правова держава: співвідношення понять / О. Ф. Скакун // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2009. – № 841. – С. 10–13.
5. *Головатий С. П.* Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / С. П. Головатий. – К., 2008. – 55 с.

6. Письменицький А. А. Місце принципу верховенства права в сучасній вітчизняній правовій системі / А. А. Письменицький, О. В. Турута // Вісник ХНУВС. – 2011. – № 1 (52). – С. 16–22.
7. Жакке Ж. П. Конституционное право и политические институты : учеб. пособие / Ж. П. Жакке ; пер. с фр. – М. : Юрист, 2002. – 365 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К. : Алектра ; КНТ: ЦУЛ, 2010. – 520 с.
9. Пильгун Н. В. Реалізація принципу верховенства права як необхідна умова побудови правової держави / Н. В. Пильгун, М. В. Рошук // Юридичний вісник. – 2012. – 4 (25). С. 30–34.
10. Галлиган Д. Административное право: история развития и основные современные концепции / Д. Галлиган, В. Полянский, Ю. Старилов. – М. : Юрист, 2002. – 410 с.
11. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для юридических вузов и факультетов / В. С. Нерсисянц. – М. : Издательская группа НОРМА–ИНФРА–М, 1999. – 552 с.
12. Лі Тернер в інтерв'ю «Українській правді» від 13.12.2011, Верховенство права в Україні: коли все більше означає все менше [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bloqs.pravda.com.ua/authors/turner/4ee76e08746e2/view/print/>.
13. Ланге Н. Україна не є правовою державою / Н. Ланге [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/5/67911.htm>.

Канишин С. М. Ідея правозаконності в процесі розвитку правової держави

Аналізується співвідношення категорій «правозаконність», «верховенство права» і «правова держава» як ідеалів розвитку суспільства. Наголошується на необхідності втілення спеціально зазначених вимог, умов, принципів, а також розвитку суспільства, вінцем якого є правова держава, і тільки за цих умов буде забезпечено принцип верховенства права. При цьому забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Однак верховенство права є більш широким поняттям ніж правова держава, оскільки охоплює всі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну сферу.

Ключові слова: право, закон, законність, правозаконність, правова держава, верховенство права, права людини, свободи людини.

Kapyshin S. Idea of lawfulness in development process of legal state

Author analyzes the relation between the categories «lawfulness», «rule of law» and «state of law» as ideals of social development. It is pointed out that is it necessary to implement specially specified requirements, conditions, principles, and also to develop the society, the crown of which is the state of law, and only under these conditions the principle of the rule of law will be ensured. At the same time ensuring human rights and freedoms is the main responsibility of the state. However, rule of law is a broader notion than a state of law, as it covers all spheres of human life, including the international sphere. Hypothesis is proposed, that Ukraine has just started to build a state of law (rule-of-law state) and, at present, the preconditions for the establishment of the rule of law have begun to be created. In addition, it is concluded that the construction of a law-governed state is impossible without full implementation of the rule of law principle. This means that the law must govern the state of law, not the interests of persons in whose hands the power is at a particular moment, and the limits of responsibility of person regardless of position occupied.

Key words: right, law, lawfulness, legality, state of law, rule of law, constitutional state, human rights, human freedom.

УДК 340.137

*Наталія Олександрівна Клещенко,
аспірантка кафедри теорії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УНІФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА

Постановка проблеми. В умовах сьогочасних правових реалій вже не доводиться говорити про недосконалість та неефективність національного законодавства. Ці дефекти настільки явні, що про них говорять не лише юристи-практики та вчені-правознавці, а й пересічні громадяни.

Проаналізувавши чинне українське законодавство з погляду його ефективності, у конкретних нормативно-правових актах виявлено різноманітні недоліки. Їхня наявність зумовлюється тим, що однією з тенденцій формування національного законодавства останніми роками було, як зазначають фахівці, прогресуюче зниження якості законів, зокрема їх юридико-технічного рівня. Дивно, що, незважаючи на певну наукову спрацьованість окремих правотворчих чинників, під час їхнього використання у процесі створення чи зміни нормативно-правового акта допускаються численні помилки. Причини цього різні, зокрема: надмірна затеоретизованість відповідних досліджень, відсутність єдиних доктринальних підходів і механізму їх практичної реалізації [6, с. 1].